

УДК 316

ГОРБАНЬ О.М., КАТАЄВ С.Л.

ФІЗИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті висвітлено деякі важливі соціологічні метафори, запозичені з фізики. Обґрунтовано доцільність міждисциплінарних запозичень.

Ключові слова: метафора, соціологія, запозичення з фізики.

Постановка проблеми. У сучасній соціології активно використовуються метафори, що запозичені з фізики. Вони збагачують теоретичне розуміння соціальних явищ і процесів.

Ще засновник соціології О. Конт, який мав технічну освіту, широко використовував метафори і приклади з фізики під час обговорення соціологічних проблем. Навіть його перша книга з соціології мала назву “Соціальна фізика”. У його книзі були розділи, що мали назву “Соціальна статика” і “Соціальна динаміка”.

Метафори можуть ясніше розкривати сховані змісти, що були встановлені чи теоретично виражати нові ідеї, які ще не знайшли чіткого відображення в поняттях. Метафора в соціології застосовується для характеристики нових соціальних явищ як спосіб їхнього пояснення. Метафора запозичується з інших наук для додання змісту більш точного значення. Цей зміст сприймається образно. Здавна в соціології використовуються фізичні метафори “простору”, “часу”, “поля”, “сили” та ін.

Але соціологія запозичує у фізики не тільки слова для метафоричного позначення соціальних явищ, а й деякі фізичні концепції для більш глибокого пояснення ряду аспектів соціального.

Метою статті є обговорення деяких важливих запозичень соціології з фізики на рівні концепцій і метафор.

Сучасний стан проблеми. Без метафор неможливе вираження думки. Це положення доказове обґрунтовує Дж. Лакоф у своїй книзі “Метафори, якими ми живемо” [1]. Він розглядає метафору як постійну понятійну конструкцію, і визначає її центральне місце в процесі розвитку думки. Широко використовується метафора в соціології організації. Один із напрямів постмодерністського розуміння організації – теорія метафор Г. Моргана [2], що пропонує спосіб вивчення організації через розкодування символічних процесів. Вражаючу аргументацію необхідності символічних способів соціального пізнання привів В. Бурлачук у своїй книзі про нераціональні форми збагнення й освоєння світу [3].

Основний текст. Метафора широко використовується в постмодерністській соціології з її специфічною формою викладу змісту, відомої як постмодерністська чутливість, що знаходить відображення в сформульованій М. Гайдеггером концепції “поетичного мислення”. Відповідно до цієї концепції, поетичні асоціації і метафори можуть слугувати способом розкриття змісту явищ. Метафора запозичується з різних наук, зокрема з фізики, де образ, обраний як метафора вже добре розроблений і вивчений. Метафорична концептуалізація дає змогу скласти об’ємне уявлення про суспільство. Іноді потрібна система метафор, щоб передати думку. Так, Ж. Бордйяр використовує не менше ніж десять метафор, у тому числі й фізичні, щоб розкрити своє розуміння того, що відбулося із сучасним суспільством.

Метафора – це спосіб образного уявлення реальності. За допомогою метафори слова і словосполучення сутність одних явищ розкривають через інші, використовуючи ефект чи контраст подоби. У науці використовуються наукові метафори, що дають змогу глибше розкрити сутність досліджуваних явищ. Метафора вимагає не буквального, а алегоричного розуміння. Аналогія дає змогу розкрити інші аспекти змісту. Буквальне і метафоричне використання слів не завжди протистоять один одному. Слово, що використовується як метафора, насправді може позначати явище, іншої назви якому ще немає. Наприклад, метафора – “віртуальне суспільство”. Дослідник звертається до властивостей віртуальності, і потім ці властивості розглядаються як атрибути суспільства.

Іноді як метафори виступають не образи, а найменування реальних явищ. Наприклад, на наш погляд, “віртуальне суспільство” – це метафора для позначення відносин, що існують у соціальних мережах Інтернету. Такого роду метафори можуть розглядатися не як тропи, а як адекватні найменування явища, тобто є вже не метафорами, а буквальними номінаціями, не образами, а поняттями.

На наш погляд, поняття віртуальності має різний сенс, що однак має загальну понятійну основу, яку можна сформулювати як феномен “неповноти існування”. В одному випадку віртуальною реальністю іменують світ Інтернету, у якому система соціальної комунікації опосередкована електронними засобами інформації. В іншому змісті поняття віртуальності означає “щось, що начебто є, і начебто його немає”. У факті “удаваності” того, до чого ставляться як до реальності, і є суть віртуальності. У віртуальному світі суб’єкт ставиться до фікції як до реальності. Наприклад, демократія, соціальна держава, правове суспільство – це поняття фактично є уявними для ряду країн з авторитарною демократією, тобто такою, котра знаходиться під контролем влади.

Звернемося до суті поняття віртуальності. Цей термін застосовується насамперед у фізиці елементарних часток. Існує клас елементарних часток, що називаються віртуальними. Віртуальні частки народжуються і гинуть випадково, непередбачено. Ці частки існують дуже короткий час: термін їх

життя становить 10^{-34} . Через це їх неможливо знайти, але вони існують. Ці частки пов'язують елементарні частки, вони необхідні для зв'язку всередині ядра, наприклад, між протоном і нейтроном. Їхнє існування здавалося б порушує закон збереження енергії і речовини. Загальний обсяг речовини звичайних елементарних часток дорівнює обсягу тих самих часток плюс віртуальні частки. Їх начебто немає, але вони насправді є. Вони реально спостерігаються не за допомогою нині відомих приладів, але вони є. Природа віртуальних часток описується принципом невизначеності (чи додатковості) Гайзенберга, відповідно до якого час існування часток пов'язаний з їхньою енергією.

Віртуальне – це можливе, ймовірне, але неодмінно існуюче. В усіх визначеннях існує спільне – неповнота існування, чи те, що не цілком відсутнє.

У комп'ютерній грі віртуальне – це те, завдяки чому створюється враження, що це реальне, але насправді – це не реально. З віртуальним суб'єкт оперує як із реальним. Варто звернути увагу на комунікаційну природу віртуальності. У фізиці віртуальними є частки, що відповідають за взаємозв'язок між іншими частками. Всесвітня комунікаційна система Інтернету – це віртуальний світ.

Характерною рисою постмодернізму є сприйняття реальності як віртуальної. Теперішню пострадянську економіку визначають як віртуальну, тому що більшість найважливіших економічних показників мають удаваний характер. Удавану економіку супроводжує віртуальна політика. У цілому формується віртуальний соціальний світ. Поняття віртуальності має різний зміст, але спільне в ньому те, що можна сформулювати як феномен “неповноти існування”.

Віртуальне відрізняється від тіньового, хоча і містить загальні риси. Тіньове – це таємне, сховане від очей, але безумовно існуюче. Віртуальне ж існує в перетвореному вигляді. З тіньовим віртуальне об'єднує компонент “таємниці”. Дійсна природа віртуального таємна. Наприклад, “мафії” притаманна неповнота існування. Мафія – це абстракція анонімних, нелегітимних, нелегальних владних сил, які не мають чіткої персоніфікації. Віртуальне виступає в двох типах. По-перше, це така реальність стосовно якої певні політичні суб'єкти поведуться так, ніби вона не існує. До цього класу відноситься “мафія”. По-друге, віртуальне – це удаване, до якого ставляться як до реального. До цього класу політичних явищ відносяться, наприклад, СНД. Ознаки віртуальності в умовах нашої країни притаманні також “демократії”. Вона ніби є і її ніби немає. Неповнота існування, уявність з ознаками реальності – всі ці характеристики віртуальності притаманні демократії пострадянських держав.

Існує еволюція метафори в поняття. Спочатку метафора є образом, за допомогою якого дослідник хоче виразити істотні властивості явища. Потім це слово стає метафорою-поняттям, у якому сполучаються образні й абстрактні компоненти. І, нарешті, метафора фактично відіграє роль

поняття як форми мислення, що виражає істотні властивості та відносини явища. Така понятійна еволюція відбувається під впливом конвенціонального дискурсу. Частота використання в наукових текстах і все більш чітка однозначність змісту слова сприяє перетворенню метафори з образу в поняття.

Рівень теорії, у рамках якої використовується метафора, може бути різним. Так, парадигмальна метафора слугує для позначення найбільш важливих концептуальних підходів, що використовує дослідник. Наприклад, суспільство як механізм, мережа або система. З'являються все нові парадигмальні метафори, наприклад, "цифрове суспільство". Метафора використовується для вираження більш точного уявлення про суспільство. Вона слугує для інтерпретації соціальних явищ, збагачує мову науки, дає можливість не тільки розуміти текст раціонально, але і відчувати зміст на рівні почуттів. Раціональне пізнання без почуттєвої підтримки не буде точним і правильним.

Постмодерністське суспільствознавство засноване на фізичних парадигмах неklasичного мислення. Випередження фізичного мислення можна пояснити її відносною неприв'язаністю зі звичними уявленнями здорового глузду. Світ елементарних часток вимагає парадоксального, нестандартного мислення, не прив'язує себе до очевидного і розумового. Суспільствознавство ж тісно пов'язане зі сферою здорового глузду, традиційної логіки, тому що об'єкт дослідження змушує бути ближче до "грунту" і не стимулює уявлення. Проте часи змінюються і сьогоднішнє громадське життя для свого пояснення вже не може задовольнитись традиційними уявленнями, класичним стилем мислення [4].

Для класичного принципу фундаменталізму є модерністська паралель – холізм, цілісність. Якщо для класичних уявлень частина і ціле співвідноситься в рамках здорового глузду, то фізика мікросвіту змусила по-іншому розглядати ці співвідношення: ціле і частина в посткласичному мисленні стали розглядатися як рівноправні. Холізм, як риса модерністської методології, розвивається в постмодерністській методології. Так, соціологічний підхід вбирає в себе інші дисциплінарні підходи. Ідея клонування, голографічного відображення, коли в кожній частині цілого міститься це ціле, співвідношення цілого та частки також набуває постмодерністського значення. У рамках сучасного постмодерністського мислення ідея віртуальної реальності висвітлюється в спростуванні самої проблеми цілого і частини: частина претендує на статус цілого, а ціле є частиною. Цілісність соціального світу, яка втілена, наприклад, в ідеї "єдиного радянського народу", замінена рівнозначними українською і російською ідеями. При тому рештки цілісності зберігаються, співіснують із частками у віртуальній якості. Співвідношення соціального цілого і частини приймає невизначений характер: ціле ніби є і ніби його немає. Це стосується феномена СНД й інших важливих проявів цілісного. Віртуальність цілого і частини вирішується ситуативно.

Постмодерністські феномени не мають назви. Віртуальну природу цих феноменів неможливо “найменувати”, тому що це вимагає визначеності, фіксації. Якщо ж назви з’являються, вони мають екзотичні номінації, наприклад, “плинна сучасність” (З. Бауман) [5].

Порушення просторово-часової структури викликає її саморуйнування. Поняття “соціального простору” досить поширене в сучасній соціології і також підпадає в постмодерністській гносеології під вплив фізичного мислення.

Постмодернізм не просто більш витончена новітня методологія соціального пізнання, але й об’єктивна характеристика соціальної реальності. Постмодерністське розуміння порядку конституюється з хаосу. Це не просто упорядкований хаос, а певне ставлення до хаосу як до своєрідного різновиду порядку. Таке розуміння дає змогу зберегти відчуття стабільності в умовах здавалося б дефіциту упорядкованості.

Іншим прикладом запозичення соціологічних ідей у фізики є теорія динамічної рівноваги відомого італійського соціолога В. Парето (1848–1923). Він навчався в Політехнічному університеті й одержав диплом інженера. Захистив дисертацію на тему “Основні принципи рівноваги твердих тіл”. Теорія економічної рівноваги, що перенесена В. Парето у сферу загальнотеоретичних уявлень про суспільство, стала згодом тією основою, на якій будувалася його соціологічна система. Пізніше поняття рівноваги стане одним з центральних у його соціологічних і економічних працях. Прагнучи зробити соціологію такою самою точною наукою як фізика, хімія й астрономія, він пропонував використовувати тільки емпірично обґрунтовані описові судження, чітко дотримуючись логічних правил переходу від спостережень до узагальнень. Трактуючи італійським соціологом проблем причинності, закономірності, соціального факту і деяких більш другорядних методологічних питань несе на собі відбиток впливу фізичного мислення. Так, В. Парето пропонував зображувати залежності між соціальними фактами у вигляді кількісних формул і показників. Соціолога, стверджував він, цікавить інтенсивність, сила, вага різних соціальних фактів і умов, а не сутнісний, необхідний характер взаємозв’язків між ними.

Поняття рівноваги було їм запозичене з фізики, побачивши прообраз суспільства в моделі рівноваги, усі частини якої жорстко взаємозалежні та фізично впливають один на одного. Зміни в одній частині системи негайно передаються іншій її частині, і вся система починає рухатися, поки знову не відновиться “динамічна рівновага”.

Соціальна система, на його думку, складається з особливих молекул – людей, що приводяться в рух потребами і раціональними інтересами, що зустрічає перешкоди на шляху до досягнення бажаного.

Процес відновлення еліти, що відбувається регулярно, соціолог називає її циркуляцією. Еліта і є той шар, а її циркуляція – той механізм суспільства, що підтримує останнє в нормальному, функціонуючому стані.

Циркуляцію еліти В. Парето вважає одним з основних законів існування людського суспільства [6].

Важливим прикладом впливу фізичного мислення на соціологію є творчість французького соціолога Ж. Бодрійяра. Він звертається до фізики за підтримкою багатьох своїх онтологічних і епістемологічних тверджень. Сучасний дослідник творчості Ж. Бодрійяра відзначає: “Багато критиків обвинувачують Бодрійяра в запереченні реальності, деякі висувують такі самі обвинувачення в повному обсязі проти квантових фізиків. Таким чином, я звернуся до фізики, оскільки здається, начебто праці Бодрійяра про “зникнення” емпіричних об’єктів і “утраті зовнішнього референта” обмежені тільки сферою чи семіотики філософії. Однак, квантова фізика також служить визначеною підставою для твердження Бодрійяра про те, що об’єкт, чи референт, збиває нас і вислизає від наших спроб визначити й ідентифікувати його” [7]. Ж. Бодрійяр звертається до аналізу фізики з кількох причин. По-перше, він переконаний в тому, що зміни у фізиці є наслідком ширших зрушень у західній системі знання і репрезентації. По-друге, він стверджує, що онтологічні проблеми, позначені квантовою фізикою, показують, що подібні теоретичні ідеї не є тільки “метафізичними” і не обмежені тільки сферою ідеалістичної філософії.

Висновки. Метафора “віртуальне суспільство” характеризує неповноту існування деяких проголошуваних як реальні, а фактично уявних, властивостей суспільства. Концепція динамічної рівноваги фізичних систем використовується для більш глибокого розуміння соціальної рівноваги і циркуляції еліт. Ідеї квантової фізики використовуються в соціології для розгляду об’єктивного статусу соціальної реальності.

Міждисциплінарні запозичення є важливим методологічним засобом пояснення соціальних феноменів.

Список використаної літератури

1. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем : [пер. с англ.] / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – 2-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008.
2. Морган Гарет. Имиджи организации. Восемь моделей организационного развития / Гарет Морган. – М. : Вершина, 2006. – 416 с.
3. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В.Ф. Бурлачук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
4. Головаха Е.И. Социальное безумие / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
5. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
6. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М. : ВШЭ, 2007.
7. Коул Стивен Дж. Онтология Бодрийяра: эмпирическое исследование и отказ от реального / Стивен Дж. Коул // Хора. – 2010. – № ½ (11/12).

Горбань А.Н., Катаев С.Л. Заимствования в социологии из физики

В статье освещаются некоторые важные социологические метафоры, которые заимствованы из физики. Обосновывается целесообразность междисциплинарных заимствований.

Ключевые слова: *метафора, соціологія, заимствования из физики.*

Gorban A., Kataev S. Borrowing in Sociology from the Physics

The article highlights some important sociological metaphors that are borrowed from physics. The authors substantiate the expediency of interdisciplinary borrowing.

Key words: *metaphor, sociology, borrowing from physics.*

Надійшла в редакцію 15 жовтня 2011 року